

Den Haag

Evaluatie Tweede Kamerverkiezing 2017

Datum

6 juni 2017

Versie

2.0

Auteur

Lotte Helder

Status

definitief

Inhoudsopgave

1	Verkiezingen in Den Haag	3
1.1	Kiesgerechtigdheid en opkomst	3
1.2	Stempassen	3
1.3	Verkiezingsbalie	3
1.4	Stembureaus	4
1.5	Stembureauleden	4
1.6	StembureauApp	4
1.7	Publicatieborden	5
1.8	Stembiljetten	6
1.9	Uitslag	6
2	Kiezers buiten Nederland	8
2.1	Algemeen	8
2.2	Registratie	8
2.3	Opkomst briefstembureaus	9
2.4	Model Stembiljet	9
2.5	Het vervangende briefstembewijs	10
2.6	Pilot internetstemmen	10
2.7	Kort geding	10
2.8	Samenwerking met andere gemeenten	11
2.9	Verwachtingen van kiezers	11
3	Financiën	13
4	Vooruitblik	14
4.1	Gemeenteraadsverkiezing in Den Haag maart 2018	14
4.2	De permanente registratie	14

1 Verkiezingen in Den Haag

1.1 Kiesgerechtigdheid en opkomst

Iedereen mag stemmen bij een Tweede Kamerverkiezing als hij of zij de Nederlandse nationaliteit heeft, minimaal 18 jaar oud is, niet is uitgesloten van het kiesrecht en in een Nederlandse gemeente als inwoner staat geregistreerd. Voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 waren er in de stad Den Haag 349.164 kiesgerechtigden. Hiervan hebben 265.103 kiezers hun stem uitgebracht. De opkomst in de stad Den Haag was daarmee 75,93%. Ter vergelijking, in 2012 waren er 343.280 kiesgerechtigden in de stad Den Haag. Hiervan had 68,83% hun stem uitgebracht, wat op 236.277 stemmen uit komt. De opkomst was hiermee 7,10% hoger in vergelijking met de Tweede Kamerverkiezing van 2012.

1.2 Stempassen

De 349.164 kiesgerechtigden in Den Haag hebben op 28 februari 2017 hun stempassen ontvangen. Daarna zijn er nog stempassen aangemaakt voor mensen die tussen de periode van 30 januari (datum vaststelling kiesgerechtigdheid) en 15 maart 2017 Nederlander zijn geworden. Kiezers die hun stempas waren verloren of niet hadden ontvangen, konden digitaal of aan de verkiezingsbalie in het stadhuis een vervangende stempas aanvragen. Tevens konden kiezers een kiezerspas aanvragen indien zij in een andere gemeente wilden stemmen.

Stembescheiden	Aanvragen digitaal	Aanvragen op papier	Aanvragen aan verkiezingsbalie	Totaal
Kiezerspas	952	54	251	1257
Schriftelijke volmacht	314	383	Niet van toepassing	697
Vervangende stempas	619	4	263	886
Totaal	1885	441	514	2840

1.3 Verkiezingsbalie

Voor het afleggen van een ondersteuningsverklaring voor een nieuwe politieke groepering, het aanvragen van een vervangende stempas of kiezerspas, maar ook voor vragen over verkiezingen of informatie over de stembureaus in Den Haag kon men terecht bij de speciale verkiezingsbalie in het stadhuis. Deze was van 17 januari tot en met 3 februari 2017 geopend voor het afleggen van ondersteuningsverklaringen. Vanaf 21 februari (de dag dat kiezers hun stempas ontvingen) tot en met 15 maart 2017 konden kiezers bij de balie terecht voor informatie over de verkiezingen of voor de aanvraag kiezerspas of vervangende stempas aan te vragen (dit laatste overigens tot dinsdag 14 maart 12.00 uur).

De verkiezingsbalie is goed bevallen. De verkiezingsbalie werd 872 keer bezocht door burgers, voornamelijk voor het aanvragen van een vervangende stempas of een kiezerspas. Burgers waren

tevreden met een centrale plek waar ze met alle vragen terecht konden, zonder afspraak en met ruime openingstijden.

Ook het afleggen van ondersteuningsverklaringen bij de Verkiezingsbalie is naar tevredenheid verlopen. Er was een enkel incident bij het afleggen van ondersteuningsverklaringen, toen een politieke partij met een honderdtal aanhangers tegelijk ondersteuningsverklaringen kwamen afleggen. Dankzij de flexibele houding van medewerkers van de Frontoffice en de beveiligers is dit in goede banen geleid.

1.4 Stembureaus

Voor de Tweede Kamerverkiezing 2017 zijn op 252 locaties stembureaus ingericht. Ten behoeve van een betere spreiding zijn dit 23 locaties meer dan bij de Tweede Kamerverkiezing in 2012. Op een aantal locaties zijn twee stembureaus ingericht vanwege de verwachte drukte op dat stembureau, dit was onder meer in het Stadhuis, het Centraal Station en boekhandel Paagman op de Frederik Hendriklaan. Dit brengt het totale aantal stembureaus op 272. Verder werden er stembureaus ingericht op een aantal aansprekende locaties, zoals het Binnenhof, Hotel des Indes en Marks & Spencer in de Grote Marktstraat.

1.5 Stembureauleden

Op de 272 stembureaus zijn 1630 stembureauleden en 259 tellers ingedeeld; waarvan 554 ambtenaren van de gemeente Den Haag (een derde van alle stembureauleden). De stembureauleden hebben vooraf aan de verkiezingsdag een handleiding ontvangen, een *e-learning* via internet gevolgd en deze met een toets afgesloten. Voor een definitieve benoeming als stembureau lid moest de toets met een voldoende worden afgesloten. Alle voorzitters en plaatsvervangend voorzitters hebben daarnaast ook een training moeten volgen over het werken met de *StembureauApp*. Hiervoor waren instructiebijeenkomsten georganiseerd. Dit heeft ervoor gezorgd dat alle stembureauleden goed voorbereid op het stembureau plaatsnamen.

We stellen steeds hogere eisen aan onze stembureauleden; ze moeten stressbestendig zijn, ze moeten zelfstandig kunnen handelen, ze moeten goed kunnen omgaan met veranderingen en bovendien vragen we ze bijzonder lange dagen te maken van vaak meer dan 20 uur. Om ervoor te zorgen dat onze stembureauleden bij volgende verkiezingen blijven voldoen aan het groeiende verwachtingspatroon werken we aan het opstellen van een professioneel functieprofiel voor elke rol. In het project dat we hiervoor gaan starten werken we nauw samen met de gemeente Rotterdam.

1.6 StembureauApp

De gemeente Rotterdam heeft een app ontwikkeld ter ondersteuning van stembureauleden en de verkiezingsorganisatie op de verkiezingsdag; de zogeheten StembureauApp. Samen met de gemeenten Zoetermeer, Groningen en Utrecht heeft de gemeente Den Haag bij de Tweede Kamerverkiezing 2017 meegedaan met een pilot met de StembureauApp. Elk Haags stembureau werd uitgerust met een beveiligde iPad waarop de StembureauApp was geïnstalleerd. De StembureauApp ondersteunde de stembureauleden en de verkiezingsorganisatie in de werkzaamheden, aan de hand van een aantal digitale checklists met daarin alle belangrijke processtappen en checkmomenten. Zodoende konden we de voortgang van de verkiezingsdag – zoals de opening en sluiting van een stembureau en het

telproces - real time volgen vanuit een controlekamer. Daarnaast ondersteunde de app de stembureauleden bij de controle op geldigheid van de stempassen door de scanfunctie, waarbij tevens de opkomst per stembureau werd geregistreerd. Hierdoor was ook de opkomst real time te volgen. Verder speelde de app een rol bij de telling van stembiljetten; de app ondersteunde in controles op juistheid van de (voorlopige) uitslag. De (voorlopige) uitslag van het stembureau kon vervolgens direct worden doorgestuurd naar unit Verkiezingen. Ook bood de StembureauApp de mogelijkheid om eenvoudig contact te maken met enkele, meerdere of alle stembureaus in Den Haag door een handige chatfunctie.

Ieder stembureau had ook een zogenoemde *fall-backmap* met daarin alle documenten en instructies om bij eventuele problemen met de StembureauApp ten allen tijde door te kunnen gaan met de stemming. De stembureauleden zijn op dit punt ook specifiek getraind ter voorbereiding op de verkiezingsdag.

Afgezien van een korte storing van ongeveer 15 minuten was het gebruik van de StembureauApp overwegend een succes. De stembureaus hebben vervolgens de *fall-backmap* gebruikt. Uit de evaluatie onder stembureauleden blijkt ook dat maar liefst 87% van de stembureauleden (zeer) tevreden zijn met het gebruik van de app.

Ook unit Verkiezingen is tevreden over het gebruik van de StembureauApp. Door de StembureauApp was het voor unit Verkiezingen mogelijk om de voortgang en de opkomst te volgen en konden we vroegtijdig anticiperen op incidenten. Daarnaast gaf de StembureauApp de mogelijkheid om via de chat eenvoudig instructies te sturen naar alle stembureaus. Daarnaast konden we door de StembureauApp relatief snel en eenvoudig de voorlopige uitslag vaststellen.

Evenals de overige pilotgemeenten¹ wil de gemeente Den Haag graag verder met de StembureauApp. Samen met de andere pilotgemeenten is de StembureauApp uitgebreid geëvalueerd en zijn er afspraken gemaakt voor toekomstige verkiezingen. Er wordt gewerkt aan doorontwikkeling en verbetering van de functionaliteiten van de app. Er blijft altijd een *fall-backmap* aanwezig, zodat de stemming altijd doorgang kan vinden.

1.7 Publicatieborden

Op 53 locaties verspreid over Den Haag zijn publicatieborden geplaatst. De publicatieborden zijn aan beide voorbedrukt met posters van de deelnemende partijen. Politieke partijen leverden de posters direct aan bij de leverancier van de publicatieborden. De borden zijn in week 7 van 2017 geplaatst, vier weken voor de verkiezingsdag en kort na de verkiezingsdag weer opgehaald. De locaties van de publicatieborden zijn op een kaartje gepubliceerd op de gemeentelijke website.

Op 3 maart 2017 stelde Richard de Mos schriftelijke vragen aan de gemeenteraad over de publicatieborden ("Plakoorlog bij gemeenteraadsverkiezingen 2018", RIS296458). Daarin werd de vraag gesteld of het mogelijk is houten borden te plaatsen waarop politieke partijen zelf posters plakken. Tijdens de gemeenteraadsvergadering van 9 juli 2009 is een motie van de PvdA-fractie aangenomen (RIS166293) waarin aan de burgemeester is verzocht de beplakking van de gemeentelijke verkiezingsborden voor zijn rekening te nemen. Overweging voor deze motie was dat 'overplakking' van de verkiezingsborden moest worden voorkomen en mede dat door 'overplakking' een verrommeld,

---

¹Zoetermeer, Groningen en Utrecht.

onoverzichtelijk beeld ontstond. Ook moest het mogelijk zijn dat deelnemende partijen zo duidelijk mogelijk onder de aandacht gebracht zouden worden. Deze motie is aangenomen en het college heeft deze uitgevoerd. Met de huidige aanpak wordt voorzien in de wens van de raad; een duidelijk overzicht van de aan de verkiezingen deelnemende partijen. Omdat de aanpak goed werkt ziet het college geen aanleiding deze te veranderen.

1.8 Stembiljetten

Voor de verkiezing in Den Haag zijn stembiljetten besteld voor een opkomst van 95%. Bij voorgaande verkiezingen werden er stembiljetten besteld voor een opkomst van 85%. Het grote aantal deelnemende politieke partijen (in kieskring 12 waren dat 25 partijen) zorgde voor een stembiljet met een uitzonderlijke grootte van 70x100 cm.

De stembiljetten zijn verdeeld op basis van historische gegevens over de opkomst verdeeld over de stembureaus. Sinds de invoering van het stemmen in een willekeurig stemlokaal in 2010 kunnen kiezers in elk stemlokaal binnen de gemeente stemmen. Bij de Tweede Kamerverkiezing van 2012 waren kiezers - ondanks de mogelijkheid om naar elk stemlokaal te gaan - nog steeds gewend om het dichtstbijzijnde stemlokaal te bezoeken. Inmiddels zijn we een aantal verkiezingen verder en stemmen mensen door de hele stad. Mede omdat we ons voor de voorspellingen baseren op dezelfde verkiezing, dus niet op de opkomst bij het referendum en de gemeenteraadsverkiezing. De opkomst en gedrag patronen verschillen daarvoor te veel. Dit maakte het lastiger te voorspellen hoeveel kiezers zich waar zullen melden.

Dankzij de StembureauApp (zie paragraaf 1.6) konden we veel tekorten aan zien komen en hebben we direct proactief kunnen aanvullen vanuit onze centrale opslag (vanaf 13.30 uur). Vanaf het moment dat de centrale voorraad op was hebben we de stembiljetten in de wijken moeten herverdelen. Door de avondspits op de weg en aanhoudende piekdruk op de stembureaus (vanaf 17.00 uur) verliep het herverdelen stroef. In afwachting van de nabezorging van extra stembiljetten hebben 18 stembureaus daardoor helaas tijdelijk zonder stembiljetten gezeten.

Waar er nog geen stembiljetten waren zijn kiezers rond 20.15 uur gevraagd om te wachten op stembiljetten. Alle middelen zijn ingezet om de stembureaus tijdig te bevoorraden. Kiezers die voor 21.00 uur op het stembureau aanwezig waren zijn in staat gesteld om hun stem uit te brengen.

Bij volgende verkiezingen zal een grotere voorraad stembiljetten worden besteld, zodat dit probleem zich niet kan herhalen. We zullen voor 150% van het aantal kiesgerechtigden stembiljetten bestellen. We zorgen er voor dat in elk stadsdeel een plek beschikbaar is om extra stembiljetten op voorraad te hebben, bijvoorbeeld in stadsdeeltkantoren en bibliotheken. Met een gedecentraliseerd logistiek proces kunnen we beter ingrijpen als dat nodig is. Drie maanden na de beëindiging van het gekozen orgaan worden alle stembiljetten beveiligd vernietigd en gerecycled tot nieuw papier.

1.9 Uitslag

Het resultaat van de voorlopige uitslag kwam automatisch uit de StembureauApp. Zoals bij elke verkiezing gebruikelijk is na het tellen van 80% van de stemmen de voorlopige uitslag geplaatst in de speciaal daarvoor ontworpen *infographic* op uitslagen.denhaag.nl. Ook wordt deze voorlopige uitslag aan het ANP gecommuniceerd.

Nadat het hoofdstembureau op vrijdag 17 maart 2017 de definitieve verkiezingsuitslag had vastgesteld, werd de voorlopige uitslag op uitslagen.denhaag.nl vervangen door de definitieve verkiezingsuitslag. Anders dan in voorgaande jaren werd de definitieve uitslag in professionele, interactieve *infographics* gepubliceerd. Ook werd de uitslag gepubliceerd op Den Haag in Cijfers, de statistische module op www.denhaag.nl. We hebben veel complimenten gehad over de *infographics* en zijn daar zelf ook zeer tevreden over.

De voorzitter van het stembureau moet daarnaast de definitieve uitslag van het stembureau in een proces-verbaal noteren.

Dit proces verbaal wordt door alle stembureauleden ondertekend. De uitslag is vervolgens vanuit de processen-verbaal van de stembureaus overgenomen in de Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV). Vervolgens totaliseert OSV de uitslagen van alle stembureaus en berekend zodoende de verkiezingsuitslag. Deze ondersteunende software wordt beschikbaar gesteld door de Kiesraad.

Omdat er enkele weken voor de verkiezingsdag twijfels waren over de veiligheid van het systeem, leek het er op dat OSV niet kon worden gebruikt. Den Haag heeft toen eigen software laten ontwikkelen ten behoeve van de uitslagverwerking. Kort voor de verkiezingsdag liet de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties weten dat OSV als ondersteunende software tóch gebruikt mocht worden door gemeenten; Den Haag heeft dat toen ook gedaan. Er is nog niet bekend wat de minister voor de toekomst gaat besluiten over ondersteunende software voor de uitslagverwerking. Daarom is dit een belangrijk aandachtspunt voor komende verkiezingen.

2 Kiezers buiten Nederland

2.1 Algemeen

De gemeente Den Haag heeft de Tweede Kamerverkiezing 2017 georganiseerd voor Nederlandse kiezers in het buitenland. Maar liefst 80.660 Nederlanders in het buitenland hebben zich voor deze verkiezing geregistreerd, dit zijn bijna twee keer zoveel kiezers als bij voorgaande Tweede Kamerverkiezingen. De gemeente Den Haag is er trots op dat we een record aantal kiezers in staat hebben gesteld om hun stem uit te brengen. Ondanks dit fantastische resultaat, zijn er ook een aantal verbeterpunten aan te wijzen.

2.2 Registratie

Iedereen die in het buitenland woont, mag stemmen bij een Tweede Kamerverkiezing als hij of zij de Nederlandse nationaliteit heeft, minimaal 18 jaar oud is, en niet is uitgesloten van het kiesrecht en niet meer in een Nederlandse gemeente staat geregistreerd.

Nederlanders in het buitenland konden zich als kiezer voor de Tweede Kamerverkiezing 2017 registreren met behulp van een digitaal registratieformulier op www.denhaag.nl/kiezersbuitenland. In totaal hebben 80.660 Nederlanders in het buitenland zich als kiezer voor de Tweede Kamerverkiezing 2017 laten registreren. Dit is een absoluut record ten opzichte van voorgaande Tweede Kamerverkiezingen (48.374 kiezers in 2012 en 46.562 kiezers in 2010).

Nederlandse kiezers in het buitenland kunnen op drie manieren hun stem uitbrengen:

- Stemmen per brief. De kiezer ontvangt zijn briefstembewijs en retourenveloppe per post, en – al naar gelang zijn eigen keuze – het stembiljet per post of e-mail. De kiezer stuurt dan zijn stem naar één van de briefstembureaus. Die bevinden zich in Den Haag, bij militaire posten en in verschillende ambassades².
- Stemmen bij volmacht. Hierbij machtigt de kiezer iemand in Nederland om voor hem te stemmen.
- Stemmen met een kiezerspas. Met een kiezerspas kan de kiezer zelf stemmen in elk stemlokaal in Nederland, op Bonaire, Sint Eustatius of Saba.

---

² Canberra (Australië), Brasilia (Brazilië), Ottawa (Canada), Peking (China), Jakarta (Indonesië), Tel Aviv (Israël), Tokio (Japan), Nairobi (Kenia), Wellington (Nieuw Zeeland), Kuala Lumpur (Maleisië), Singapore (Singapore), Paramaribo (Suriname), Bangkok (Thailand), Ankara (Turkije), Abu Dhabi (Verenigde Arabische Emiraten), Washington D.C. (Verenigde Staten), Pretoria (Zuid-Afrika), Caïro (Egypte), Doha (Qatar), Moskou (Rusland), New Delhi (India) en Muscat (Oman).

De Nederlandse kiezers in het buitenland hebben bij de afgelopen verkiezing bij hun registratie als kiezers, als volgt aangegeven hun stem te willen uitbrengen:

Wijze van stemmen	Aantal geregistreerde kiezers
Per brief	68.132
Met een kiezerspas	5.680
Per volmacht	6.848
Totaal	80.660

2.3 Opkomst briefstembureaus

Van de 68.132 geregistreerde kiezers die aangegeven hebben per brief te willen stemmen zijn op de Haagse en buitenlandse briefstembureaus 59.857 geldige stemmen tijdig ontvangen; een totale opkomst van 88%. Deze opkomst voor kiezers buiten Nederland is vergelijkbaar met de opkomst bij voorgaande Tweede Kamerverkiezingen (88% in 2012 en 89% in 2010).

Er is niettemin sprake van een groot verschil in opkomst per briefstembureau; de opkomst was met 96% het hoogst op het briefstembureau in Singapore en met 39% het laagst op het briefstembureau in Peking. De opkomst op het Haagse briefstembureau was 91%. De verschillen in opkomstpercentage tussen de briefstembureaus kunnen wellicht worden verklaard door de variatie in de betrouwbaarheid van de internationale postbezorging.

2.4 Model Stembiljet

Voor de kiezers buiten Nederland is met de Tweede Kamerverkiezing 2017 wederom gebruik gemaakt van een stembiljet op A4-formaat. Dit komt voort uit de Tijdelijke experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming. Voor kiezers buiten Nederland heeft dit stembiljet als groot voordeel dat het ook per e-mail kan worden verzonden. Dit levert tijdswinst op omdat – wanneer de kiezer buiten Nederland dit heeft aangegeven – het briefstembewijs al kan worden verstuurd vóórdat de kandidatenlijst is vastgesteld. Het stembiljet kan dan per e-mail worden nagestuurd en zelf door de kiezer worden geprint. 67,7% van de kiezers hebben voor deze optie gekozen. Ook voor de briefstembureaus is dit kleine model stembiljet erg prettig; het is handzaam, overzichtelijk en makkelijker te tellen.

Ik ben dan ook zeer positief over het nieuwe model stembiljet en heb slechts één aandachtspunt. Op het nieuwe model stembiljet kunnen de geregistreerde logo's van deelnemende politieke partijen worden afgebeeld. Helaas hebben niet alle politieke partijen tijdig hun logo bij de Kiesraad geregistreerd. Hierdoor ontbraken de logo's van onder meer enkele grote partijen op het stembiljet. Dit was voor kiezers soms verwarrend en wekte bij enkele kiezers de indruk dat het stembiljet onvolledig en in de ogen van sommigen zelfs 'vals' was. Voor toekomstige verkiezingen is het aan te raden er voor te zorgen dat alle deelnemende partijen een logo op het stembiljet hebben staan. Daarom het advies om de termijn voor aanlevering van het logo te verlengen en de partijen meerdere keren actief te wijzen dat zij een logo kunnen registreren.

2.5 Het vervangende briefstembewijs

De Tijdelijke experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming regelt dat kiezers een vervangend briefstembewijs kunnen aanvragen. Maar liefst 1.101 kiezers hebben hier gebruik van gemaakt vaak omdat ze hun originele briefstembewijs niet (tijdig) hadden ontvangen. Ze hoopten daarmee dat het vervangend briefstembewijs hen wel (tijdig) zou bereiken (zie ook hieronder bij paragraaf 2.7).

Door afgifte van een vervangend briefstembewijs wordt het originele briefstembewijs (uit de eerste zending) conform de wet ongeldig. In een aantal gevallen kwamen kort na de aanvraag van een vervangend briefstembewijs de originele briefstembescheiden alsnog bij de kiezer aan. Gebruik van deze 'originelen' leidt dan tot een ongeldige stem. Dit leidde bij kiezers tot veel verwarring en soms tot irritatie omdat het originele briefstembewijs niet meer gebruikt kon worden.

Daarom is mijn advies om in het vervolg kiezers geen optie meer te geven om een vervangend briefstembewijs aan te vragen. Als alternatief zou wel een duplicaat van het originele briefstembewijs kunnen worden verstrekt.

Mocht het bij komende verkiezingen wel mogelijk blijven een vervangend briefstembewijs aan te vragen, dan zal in de communicatie extra aandacht worden besteed aan deze mogelijkheid en de gevolgen van het aanvragen van een vervangend briefstembewijs (nl. dat stemmen met het eerder toegezonden 'oorspronkelijke' briefstembewijs tot een ongeldige stem zal leiden).

2.6 Pilot internetstemmen

Op verzoek van het ministerie van BZK hebben wij in oktober 2016 alle kiezers in het buitenland die bij ons met een e-mailadres bekend zijn uitgenodigd om deel te nemen aan een pilot met internetstemmen. Op 1 december 2016 werd bekend dat de test niet door zou gaan. De uitnodiging en de berichtgeving over de test met internetstemmen viel echter samen met de registratieperiode van de Tweede Kamerverkiezing waardoor veel verwarring ontstond onder kiezers: sommigen dachten via internet te kunnen stemmen. Hoewel het testen met internetstemmen voorlopig van de baan is, is het raadzaam om eventueel toekomstige testen niet uit te voeren in een periode voorafgaand aan een echte stemming. Zo is het voor kiezers duidelijker of het gaat om een test of een daadwerkelijke verkiezing.

2.7 Kort geding

Een groep kiezers woonachtig in het buitenland heeft in februari 2017 een kort geding aangespannen tegen het ministerie van Buitenlandse Zaken, het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de gemeente Den Haag. De eis van de dagers was dat ook briefstemmen die na 15 maart 2017 15.00 uur lokale tijd door de briefstembureaus werden ontvangen, alsnog zouden worden meegeteld, als ze niet later dan een week na de verkiezingsdag zouden zijn binnengekomen en een datumstempel zouden hebben van 15 maart 2017 of een eerdere datum.

Hoewel de voorzieningenrechter alle vorderingen heeft afgewezen leidde het kort geding en bijbehorende aandacht van de media tot veel ruis onder kiezers. Om deze ruis weg te nemen is op 2 maart 2017, in de loop naar het kort geding, aan alle bij ons geregistreerde kiezers in het buitenland een zeer uitgebreide e-mail gestuurd met informatie over het verkiezingsproces. Deze e-mail kwam tot stand na intensief overleg tussen de gemeente Den Haag en het ministerie van BZK. De reactie na het versturen van de e-mail had grote gevolgen: in enkele dagen kwamen meer dan 6.000 e-mails binnen

bij de gemeente Den Haag en werden meer dan 1.000 telefoontjes ontvangen. Dit waren veelal kiezers met vragen over de status van de verzending van hun briefstembewijs of aanvragen van een vervangend briefstembewijs (zie hierboven).

Bij veel van de kiezers die contact met ons opnamen is ruis of frustratie ontstaan naar aanleiding van de bovengenoemde e-mail. De informatie die in de e-mail was opgenomen was namelijk al op een eerder moment aan de kiezers in het buitenland verstrekt. Dit leidde tot veel verwarring en heeft daarmee een averechts effect gehad. In de toekomst is het raadzaam om communicatie op zo'n laat moment in het proces tot een minimum te beperken.

2.8 Samenwerking met andere gemeenten

Nederlanders die in een Nederlandse gemeente als inwoner staan ingeschreven, maar tijdelijk in het buitenland verblijven, kunnen zich per verkiezing éénmalig laten registreren als briefstemmer. Dat gebeurde deze verkiezing 4.470 keer, maar liefst tien keer zoveel als bij vorige Tweede Kamerverkiezingen. Het is opgefallen dat andere gemeenten – ondanks de door BZK verstuurd circulaire - vaak niet goed op de hoogte zijn van de procedure rondom het stemmen per brief. Aanvragen werden te laat naar de gemeente Den Haag doorgestuurd, of kiezers werden ten onrechte naar de gemeente Den Haag doorverwezen (en dat terwijl zij via een reguliere aanvraag voor een schriftelijke volmacht in de woongemeente konden worden geholpen). Ook zijn aanvragen in een aantal gevallen opgespaard en pas zeer laat doorgestuurd naar de gemeente Den Haag. Hierdoor bereikte het briefstembewijs de kiezers te laat.

Per 1 april 2017 is de procedure voor kiezers die tijdelijk in het buitenland verblijven gewijzigd. In het vervolg kunnen ze zich rechtstreeks bij de gemeente Den Haag registreren. Deze procedure is door de komst van de permanente registratie veranderd en daarmee bij komende verkiezingen niet meer aan de orde.

2.9 Verwachtingen van kiezers

Ook Nederlandse kiezers in het buitenland hechten veel waarde en aan hun stemrecht en hebben derhalve hoge verwachtingen van het briefstemproces. De verontwaardiging is dan groot wanneer stembescheiden niet (tijdig) hun bestemming bereiken en de kiezer zodoende niet kan stemmen. De media-aandacht die het kort geding heeft gegenereerd, versterkte de discussie over het systeem van stemmen per brief. Een groot aantal kiezers zijn ontevreden over de manier waarop het uitbrengen van de stem in de wet geregeld is. Dit is niet verwonderlijk gezien het grote aantal kiezers buiten Nederland die hun stem niet hebben kunnen uitbrengen omdat ze hun briefstembewijs niet (tijdig) hebben ontvangen.

Dit sentiment wordt versterkt door de ontwikkeling van de communicatietechnologie in de afgelopen jaren. De Nederlanders in het buitenland zijn er inmiddels aan gewend geraakt om over de gehele wereld eenvoudig met elkaar in contact te kunnen treden via WhatsApp, Twitter of Skype. De verwachting van kiezers is dat de overheid meegaat in de innovaties en dat dienstverlening daarop wordt aangepast. De Kieswet voorziet hier echter nog niet in.

Een verregaande toekomstbestendige oplossing om te zorgen dat meer kiezers kunnen stemmen vanuit het buitenland, en dit ook makkelijker kunnen doen, wordt slechts ten dele gerealiseerd door de permanente registratie die per 1 april 2017 van kracht is (zie paragraaf 3.2). Voor het succesvol

uitbrengen van een briefstem blijft de kiezer ook in de nieuwe situatie afhankelijk van de betrouwbaarheid van de internationale postbezorging. De gemeente Den Haag pleit daarom voor verdergaande innovaties in het verkiezingsproces zodat de bekende kwetsbaarheden, zoals de internationale postverzending, worden beperkt en dat kiezers van digitale dienstverlening gebruik kunnen maken.

3 Financiën

De totale kosten van de voorbereidingen op en de organisatie van de Tweede Kamerverkiezing 2017 bedragen naar schatting³ 2 miljoen euro. Hiervan is 400.000 euro besteed in 2016 en 1,6 miljoen euro in 2017.

Naar verwachtingen zullen we ook in 2017 250.000 euro kosten gaan maken in de voorbereiding op de gemeenteraadsverkiezing die zullen plaatsvinden in maart 2018. Daarnaast hebben we in 2017 ook apparaatskosten van ongeveer 850.000 euro. Dit zijn bijvoorbeeld salariskosten voor de vaste formatie, huisvestingskosten, de huur van de verkiezingsloods en werkplekkosten. Tot slot investeren we in 2017 ongeveer 350.000 euro in de verbetering van ons proces zoals bijvoorbeeld in de doorontwikkeling van de StembureauApp (zie paragraaf 1.6, pagina 4). Dit betekent dat we in 2017 naar verwachting 3.050.000 euro kosten gaan maken:

Financiën verkiezingen 2017	
Soort	Kosten
Tweede Kamerverkiezing 2017	€ 1.600.000
Vorbereiding gemeenteraadsverkiezing 2018	€ 250.000
Apparaatskosten	€ 850.000
Verbeterprojecten	€ 350.000
Totale kosten 2017	€ 3.050.000

Voor de organisatie van verkiezingen is een apart bedrag op de begroting opgenomen. Dit verkiezingsbudget is integraal onderdeel van Programma 3 Dienstverlening en bedraagt 2 miljoen euro op jaarbasis. Daarnaast is er sprake van een bestemmingsreserve met een maximale hoogte van 2 miljoen euro. In 2017 is het verkiezingsbudget niet toereikend om de kosten te dekken. De 1.050.000 euro extra kosten worden onttrokken uit de bestemmingsreserve. De verwachte stand van de bestemmingsreserve op 1 januari 2018 komt daarmee op 950.000 euro.

---

³ Op het moment van schrijven zijn alle afrekeningen nog niet binnen

4 Vooruitblik

4.1 Gemeenteraadsverkiezing in Den Haag maart 2018

De lessen uit deze evaluatie nemen we uiteraard mee in de planvorming voor de gemeenteraadsverkiezing 2018. In september 2017 zal de raad worden geïnformeerd over de voorgenomen plannen.

4.2 De permanente registratie

Per 1 april 2017 is de Kieswet gewijzigd. Kiezers buiten Nederland hoeven zich in het vervolg nog maar één keer als kiezer bij de gemeente Den Haag te registreren: de zogeheten permanente registratie van kiezers buiten Nederland. De gemeente Den Haag is verantwoordelijk voor de realisatie en het beheer van de permanente registratie van kiezers buiten Nederland.

Wanneer een Nederlander in het buitenland 17 jaar of ouder is, niet staat ingeschreven in Nederland en niet uit het kiesrecht ontzet is kan hij zich permanent als kiezer registreren voor Tweede Kamerverkiezingen, Europese Parlementsverkiezingen en raadgevende referenda. De kiezer krijgt na registratie automatisch zijn stembescheiden toegestuurd. Hij hoeft zich dus niet meer opnieuw voor elke verkiezing te laten registreren, zoals voorheen het geval was. Wél is de geregistreerde kiezer zelf verantwoordelijk voor het tijdig doorgeven van wijzigingen in de gegevens die hij bij het verzoek tot registratie heeft opgegeven; denk hierbij met name aan wijziging van de adresgegevens.

Kiezers kunnen zich voortaan eenvoudig permanent registreren door op de website van de gemeente Den Haag een registratieformulier in te vullen, deze te printen, te ondertekenen en samen met een kopie van een paspoort/identiteitskaart te uploaden op de website van de gemeente Den Haag.

Vanaf juni 2017 worden kiezers actief uitgenodigd om zich te registreren als kiezer in de permanente registratie. In totaal schrijven we ongeveer 420.000 Nederlanders in het buitenland aan die met een buitenlands woonadres zijn geregistreerd in het *Registratie Niet Ingezeten* in de bevolkingsadministratie. Uiteraard nodigen we ook de 80.660 kiezers hiervoor uit die zich hebben geregistreerd voor de Tweede Kamerverkiezing 2017.

De verwachting is dat ten minste evenveel mensen als bij de Tweede Kamerverkiezing 2017 zich in de komende maanden zullen laten registreren voor de permanente registratie. Gezien de omvang van de aanschrijving zal dit ook een veelvoud kunnen zijn. Unit Verkiezingen werkt hiertoe met een flexibele bezetting opdat er op- en afgeschaald kan worden afhankelijk van het aanbod aan registratieverzoeken.